

tieve en essentiële kennis mogelijk is, wanneer de wetenschapper in staat is het juiste begrip bij de waarnemingen te voegen, met de voorwaarde dat dit begrip het objectieve, zuiver gedachte begrip is.

De kenniswetenschap staat of valt, al naar gelang men het bestaan van zuivere begrippen wel of niet kan erkennen. Voor die 'denkers' die zich niet van zintuiglijke waarnemingen en voorstellingen durven losmaken, zal deze erkenning een metafysische stap betekenen, die zij liever niet zetten. Het is inderdaad een metafysische stap; niet in die zin dat men niet meer volledig bewust en met behoud van het zelfbewustzijn weet wat wordt ervaren, of dat men niets inhoudelijks meer heeft waarop het denkende bewustzijn zich richt, maar metafysisch in die zin, dat men de zuivere begrippen, die niet uit de fysiek-zintuiglijke wereld zijn geabstraheerd, als realiteiten ervaart.

Racisme en antroposofie

Maarten Ploeger

'Hij is hebzuchtig en wil ons verdrijven van de gronden van onze voorvaderen. Laten wij op onze hoede zijn, de blanke man is slecht.' Zo zou een uitspraak hebben kunnen luiden van een indiaan anno 1860 of daaromtrent. Tegenwoordig zullen wij zo'n tekst allicht billijken. De blanken hebben de indianen immers uitgemoord, waarmee achteraf is gebleken dat een uitspraak in die zin zo gek nog niet was. En toch is het een discriminerende, racistische uiting.

In nog vroeger tijden, die van de eerste ontdekkingsreizen, werd het helemaal bont gemaakt. De vroegste berichten over de zogenaamde natuurvolkeren in bijvoorbeeld West-Afrika spreken van een merkwaardige diersoort, die menselijke trekken vertoonde. We kunnen het onze voorouders in hún bewustzijnssituatie niet kwalijk nemen. Maar racistischer kan het niet, vanuit hedendaags perspectief bezien. Kijk ook maar naar de plantageslavernij, waarvoor negers werden aangevoerd en geen indianen, want die gingen veel te gauw dood.

Nu zijn we verstandig geworden. Althans met de mond, want de kloof Noord-Zuid wordt alleen nog maar groter. Illustratief is de volgende reeks termen: primitieve volkeren; onderontwikkelde volkeren of landen; ontwikkelingslanden; ontwikkelingsamenwerkingslanden. Het zijn woorden die elkaar in de loop van een halve eeuw hebben opgevolgd. De eerste term is nog sterk discriminerend, terwijl de laatste vrij is van discriminerende associaties.

Ieder mens, waar ook ter wereld, wordt beschouwd als volkomen gelijk aan ieder ander. De gedachte dat er naast een terechte gelijkwaardigheid ook sprake kan zijn van structurele psychische verschillen tussen rassen en volkeren stuit op felle afwijzing.

In een dergelijk kader valt het niet mee (tegendraads) te blijven nadenken over kwesties als het ontstaan en de betekenis van rassen en volkeren. Iedereen die zich op de hoogte stelt van de levensomstandigheden van bijvoorbeeld de Derde-Wereldburgers, weet dat het behoren tot een bepaald ras niet zonder gevolg is. Maar het is al een taboe geworden daar anders over te spreken dan in puur economisch-materiële zin. De oorzaak daarvan moet worden gezocht in de wijd verbreide opvatting dat iedereen zich in principe op dezelfde wijze kan ontplooiën, mits milieufactoren als opvoeding, onderwijs

en materiële welvaart over de hele wereld volledig worden gelijkgeschakeld. Dit geldt gelijkelijk voor willekeurig twee Nederlanders als voor een zwarte en een blanke. Een vergelijkbare opvatting kan worden gevonden in het radicale feminisme: corrigeer met alle kracht het foute denkbeeld dat de vrouw qua menselijke mogelijkheden verschillend zou zijn van de man (de ideologie van 'het kleine verschil', dat is verschil in louter de voortplantingsfunctie).

Er zijn echter ook andere visies, waaronder de antroposofisch georiënteerde, die wel degelijk een wezenlijk verschil onderkennen tussen mannelijke en vrouwelijke kwaliteiten. Het gaat daarbij niet om een rigide gebondenheid van psychische kwaliteiten aan uiterlijke geslachtskenmerken, maar wel om het leggen van accenten. Dit heeft niets discriminerends. In de antroposofische visie is ieder mens au fond een geestelijk wezen, een 'ik', volstrekt ongeslachtelijk van aard. Dit 'ik' heeft echter werktuigen nodig om zich in de wereld te kunnen manifesteren. Zo'n werktuig is bijvoorbeeld het mannelijk of vrouwelijk omhulsel: beide hebben specifieke geaardheden die elkaar wederzijds bevruchten, zeker ook sociaal-psychisch.

Voor een goed begrip is het nodig op dit punt even stil te staan bij het antroposofische mensbeeld. Uitgangspunt daarvan is de mens als geestelijk wezen, als 'ik'; alles wat tot dat ik behoort is volkomen uniek en valt niet primair af te leiden uit factoren als milieu en erfelijkheid. Dat ik-wezen verbindt zich met (ook wel: incarneert in) een lichaam. Dat laatste heeft een 'instrumenteel karakter': de vermogens die het lichaam biedt staan ter beschikking van het zich ontwikkelende ik-wezen. Tussen het lichaam en het ik bevindt zich de ziel; ook hiervan, zij het minder dan van het lichaam, kan gezegd worden dat zij een instrumenteel karakter heeft. De mens is niet zijn ziel, maar leeft ermee, erin; de ziel is het 'instrument' waarmee de buitenwereld naar binnen wordt gehaald. Doordat de ene ziel andere mogelijkheden biedt dan een andere, heeft het ene mensenwezen dan ook andere vermogens tot zijn of haar beschikking dan een ander mensenwezen. Het instrumentele karakter van de vermogens waarmee een ik zich verbindt, wordt in antroposofische literatuur wel aangeduid met het begrip 'hulsel' (Duits: *Hülle*). Het ik omhult zich als het ware met lichamelijke en psychische complexen om zich daarin en daarmee te kunnen ontwikkelen.

Een ander instrument is bijvoorbeeld het complex van ras- en volkskenmerken. De uitspraak 'ik ben Nederlander' is op de keper beschouwd onzin. Juist zou zijn: ik heb Nederlanderschap (om mij heen), als één van de mogelijkheden om sociaal-cultureel gezien in de wereld te staan. De Nederlander en de Engelsman zijn gelijkwaar-

dig, namelijk een 'ik', maar zij kunnen op het wereldtoneel in het algemeen niet hetzelfde; ze hebben onderling anders gearde (on-)vermogens.

Ten aanzien van de rassen kan gelden: ieder mens is een 'ik' en heeft specifieke raskwaliteiten. Evenals 'de mens' pas compleet wordt als de mannelijke en vrouwelijke kwaliteiten bewust in wisselwerking treden, wordt een lid van een bepaald volk pas compleet door de ontmoeting met andere volkeren, respectievelijk hun culturen of bewustzijnskwaliteiten. En evenzo wordt 'de wereldmens' pas compleet als ook de rasgebonden kenmerken elkaar aanvullen. Het is een betreurenswaardig feit dat de menselijke individualiteit in duizend-en-een situaties op zijnsniveau wordt geïdentificeerd met eigenschappen die zich weliswaar heel dichtbij, maar in wezen toch perifeer om het 'ik' heen bevinden. In feite is dit zelfs de hoofdoorzaak van problemen in het intermenselijk verkeer.

Deze hardnekkige vertekening van de werkelijkheid – en wie doet daar niet dagelijks aan mee – mag echter geen reden zijn om een onbevangen benadering van volks- en rassenkwaliteiten dan maar helemaal achterwege te laten. Uit angst voor ook maar de geringste suggestie in de richting van discriminatie roepen we om het hardst dat iedereen in van alles en nog wat precies identiek is. Zodra we – los van het rassenvraagstuk – in zijn algemeenheid zeggen: 'Mensen zijn niet gelijk, maar wel gelijkwaardig,' zal iedereen daar lichtelijk verveeld mee instemmen; een wel heel wijd openstaande deur. Maar nauwelijks tippen we aan het puur instrumentele karakter van de rassen, of de misverstanden ontstaan. Kennelijk kunnen we zo slecht met deze moeilijke problematiek omgaan, dat we grijpen naar het meest simpele denkmodel: er is eigenlijk niets aan de hand, als we maar afzien van ons vooroordeel dat mensen in ras- en/of volksverband qua instrumentele aanleg wel eens verschillend zouden kunnen zijn. De problematiek is volgens mij dan ook tweeledig van aard:

1. De daadwerkelijke discriminatie als gevolg van het schenden van de gelijkwaardigheid.

2. Het ontkennen van de instrumentele verschillen als gevolg van het hardnekkige onvermogen om hier sociaal-cultureel productief mee om te gaan. Natuurlijk kan aan deze verdringing een oprechte bedoeling ten grondslag liggen: men is zo bezorgd over eigen en andermans onvermogen om de andere mens op zijnsniveau te zien, los van zijn of haar meer perifere eigenschappen, dat men het expliciet beschouwen van die eigenschappen dan maar liever categorisch verbiedt, om noodlottige fouten te vermijden.

Problemen worden echter niet opgelost door ze te ontkennen,

maar door ze onder ogen te zien. De man-vrouwproblematiek is, hoewel nog allerminst opgelost, redelijk bespreekbaar aan het worden, met inbegrip van de wezenlijke psychische verschillen. De (blanke) volkerenkwestie (Anglo-Amerikanen, Germanen, Romanen en Slaven) wordt veelal verslapen doordat voornamelijk economische en militaire vraagstukken de gemoederen bezighouden. Maar ook hier groeit het besef dat diepgewortelde cultureel-verschillende kwaliteiten om bewustmaking vragen (zie bijvoorbeeld Brugsma's *Europa, Europa*¹).

Op rassenniveau is echter nog steeds het wachten op een doorbraak. De Japanners en in enige mate de Chinezen kunnen rekenen op ons aller respect. De eersten omdat zij ons economisch in de houdgreep nemen, de laatsten vanwege hun atoomraketten. Zodra volkeren macht gaan krijgen – wat immers een proeve van bekwaamheid is in het hanteren van het materiële – zien wij ze niet meer over het hoofd. (Er bestaat een heuse business-school voor westerse managers om hen beter in te voeren in de cultuurpsychologie van de Japanners. Zij doorzien onze denkwijzen wel en wij de hunne niet, daarom trekken wij zo vaak aan het kortste eind.)

Het koloniale verleden – en niet alleen het verleden – van uitbuiting en knechting heeft in het Westen een gigantisch schuldgevoel doen ontstaan. Het gevoel is terecht, de aard van de commotie lijkt me – de goeden niet te na gesproken – huichelachtig. Het materialisme als westerse ideologie is geneigd mensen als beheersbare dingen te behandelen; daaraan is het Westen 'rijk' geworden. Tussen neger-slavernij, kinderarbeid, achterstelling van vrouwen, misbruik van gastarbeiders en de manipulatie van de massaconsument tot en met centrale persoonsregistratie, is wat dat betreft bitter weinig verschil te ontwaren. Emancipatie staat in concreto dan ook vaak voor: ontworsteling aan mensenwaardige manipulaties, uitgeoefend door machtsgroeperingen.

In feite is de hele blanke mensheid daarmee bestempeld tot racistisch; dit wordt pas opgeheven zodra er een eerlijke verdeling van de bestaansmogelijkheden is bereikt onder alle rassen en volkeren. Maar met betrekking tot de kloof Noord-Zuid plegen wij onszelf geen racisten te noemen. Deze term bewaren we voor diegenen die menen dat de bestaande ongelijkheid in de verdeling van de materiële goederen te wijten is aan ras- en cultuurgebonden verschillen in menselijke mogelijkheden om het materiële te kunnen beheersen.

Volgens de antroposofische gezichtspunten heeft het blanke ras specifieke materiegerichte mogelijkheden, die in hoge mate juist aan dit

ras gebonden zijn. Rudolf Steiner geeft een cultuurgeschiedenis die sterk is gecentreerd rond het blanke ras. Hij maakt de weg inzichtelijk die onze cultuurontwikkeling is gegaan van het oude India, over Perzië, Mesopotamië, Egypte en de Grieks-Romeinse beschaving naar de Germaans-Angelsaksische wereld (ook geeft hij veel aan omtrent de Russische cultuur). In een tijdsspanne van circa 10 000 jaar is het bewustzijn zodanig geëvolueerd, dat de materie steeds totaler beheerst kon gaan worden. Daaraan gepaard gaat een menselijk zelfbewustzijn dat zich steeds radicaler verwijderd van het besef van zijn goddelijk-geestelijke oorsprong, tot aan het 'God is dood' toe.

Rudolf Steiner zag het als zijn opgave deze materiegerichte mens weer te vervullen van het reële inzicht in de geestelijke wereld en haar wetmatigheden. Hij deed dit op een wijze die 'pedagogisch-agogisch' juist op de westerse cultuur is afgestemd. Op de niet-blanke culturen heeft hij zich niet in eerste instantie gericht. Het is namelijk het blanke ras dat met de grootste spoed van zijn materialistische eenzijdigheden moet worden verlost. Want het Westen heeft nu eenmaal de machtsmiddelen om de wereld te vernietigen. Het is het Westen dat via de economische en militaire machtsblokken de niet-blanken naar zijn pijpen laat dansen. Het hebben van het vermogen tot materie-beheersing geeft enerzijds het cultuurhistorische recht dit dan ook toe te passen; anderzijds geeft het de plicht om de vruchten hiervan met allen te delen en wel op een wijze die de andere culturen niet dwingend met de eigen cultuur gelijkschakelt (cultureel kolonialisme). Voor dit laatste zijn motiverende gezichtspunten nodig, andere dan het moraliserende vingertje.

Rudolf Steiner geeft zulke gezichtspunten met betrekking tot alle vijf de rassen. Deze kunnen helpen tot een vruchtbare benadering te komen van de multiraciale wereldgemeenschap. Ten aanzien van elk ras geeft hij aanwijzingen omtrent de cultuurpsychologische 'grondkleur', evenals hij dit doet voor de verschillende Europese volkeren, alsmede voor de psychische structuur van de mannelijke en de vrouwelijke mens.

Zonder hier uitgebreid op in te gaan, volgen enkele hoofdlijnen. Vooraf zij nog gemeld dat het op het eerste gezicht onduidelijk zal zijn hoe deze wijze van benaderen de actuele problemen mede zou kunnen oplossen. Maar ook hier geldt weer de vergelijking met het man-vrouwvraagstuk: al heb je een zinvolle perceptie van hun beider grondstructuur, ook dan moet het werken aan concrete oplossingen nog beginnen.

Rudolf Steiner bespreekt in *De volkszielen*² hoe bij elk ras de zo-

genaamde wezensdelen anders op elkaar zijn afgestemd (voor de 'kenner': fysiek, etherisch, astraal- en ik-lichaam). Dit leidt vervolgens tot een karakterisering – niet etikettering – onder andere aan de hand van de leeftijdsfasen in de individueel-menselijke levensloop.

We lichten er hier drie van de vijf rassen uit: negers, blanken en indianen. Want met name de passages uit *De volkszielen* die hiernaar verwijzen, blijken vaak op onbegrip te stuiten. Het negerras beheerst bij uitstek de psychische vermogens van het heel jonge kind. Het blanke ras die van de middelbare leeftijd. Het indiaanse ras sluit de rij met de ouderdom.³ Let wel: niet de neger is een kind, maar de mens met een lichamenlijk instrument dat ontleend is aan het zwarte ras, heeft innerlijke mogelijkheden die we kunnen begrijpen als we kijken naar het karakteristieke van de leeftijdsfase tot het zevende jaar.

Dit gezichtspunt moet echter van twee cruciale kanttekeningen worden voorzien: ieder mens heeft vanuit zijn 'ik' de mogelijkheid om deel te nemen aan de mondiale zelfbewustzijnscultuur; de betekenis die wordt toegekend aan de leeftijdsfasen van het kind stoelt uitdrukkelijk op de antroposofische visie op het ontluikende aardebewustzijn van het kind. (De gangbare opvattingen over het kindbewustzijn zijn vanuit deze optiek dermate kreupel, dat ze slechts diskwalificerende, zo niet beledigende associaties kunnen opleveren ten aanzien van het zwarte ras.)

Kort aangeduid heeft bijvoorbeeld het zwarte ras onder andere de mogelijkheid tot onbevangen gewaarwording van geestelijke werkelijkheden naast de materiële. Leopold Senghor, de Senegalese voorvechter van het Afrikanisme als mondiale cultuurfactor, heeft dit aspect van de negercultuur duidelijk naar voren gebracht. Senghor wijst onder meer op een intensiever geaard droomleven, dat ook tijdens het dagbewustzijn nog kan doorwerken. Senghor is ervan overtuigd dat een dergelijke bewustzijnstoestand ontvankelijk is voor reële geestelijke kwaliteiten. Hij verwijt de blanken dat zij zoiets a priori afdoen als irrationele fantasterij. Senghor was naar westerse maatstaven een ontwikkeld man; hij studeerde in Parijs. Hij kende de westerse cultuur van binnenuit en begreep dat het Westen zijn negroïde cultuurfilosofie, door het structurele onvermogen om zijn ervaringen mee te beleven, haast wel móest afwijzen. Hij vroeg echter om ruimte voor zijn cultuurideaal: het naast elkaar waarderen van verschillende bewustzijnskwaliteiten.

Evenzo kunnen de andere rassen, het blanke inclusief, op analoge wijze worden gekarakteriseerd. Een suggestie van Arische rassenwaan kan hier alleen van uitgaan, als men in het dagelijks leven ook

zou vinden dat kinderen, jongeren en bejaarden inferieur zouden zijn aan de volwassenen. Het verkeerd interpreteren van een visie als die van Steiner zou dan ook kunnen voortkomen uit een slaafse gewenning aan machtsdenken: kinderen zijn slechts programmeerbare maatschappijproducten en ouderen vormen een hinderlijke ballast; de volwassenen beheersen de maatschappij.

Als we nu van een dergelijke middelbare-leeftijdswaan afzien en wij kijken dan nog eens naar de 'ouderdom' van de indianen, wat kan ons dan aan verschijningsvormen opvallen? Bij het noemen van de plantageslavernij kwam – zij het in een ironische context – al naar voren dat de indianen in ontheemde omstandigheden constitutioneel over een geringe vitaliteit beschikten. Hiermee wil niet gezegd zijn dat de indianen lichamenlijk zwak waren; ze konden juist dagenlang te voet een prooi achtervolgen. Maar in ontheemde situaties was blijkbaar toch sprake van een neiging tot 'onthechting'. Dit is ook bekend uit diverse geforceerde reservaat situaties. Er lijkt zelfs een opmerkelijke affiniteit te bestaan tot de grensoverschrijding tussen leven en dood. Al in een relatief vroeg leeftijdsstadium vertonen de indianen scherp getekende gelaatstreken. Bij de prairie-indianen werd een belangrijke krijgerinwijding gevonden in strijdsituaties met een welhaast zekere dood voor ogen (de eer behalen door een gewapende vijand aan te tikken met slechts een stok).

Ook het stervensvisioen is illustratief. De betreffende schouwde zijn einde en er volgde een ritueel, waarbij hij soms wel meerdere ertmalen lang in zithouding versteende tot inderdaad de dood intrad. In levensbeschouwelijk opzicht verwijde de cultuur sterk bij het beleven van de geestelijke krachten achter de natuurelementen. Steen, plant, dier, zon, regen en lucht: alles is wezen, aan de mens diep verwant. De mens is niet méér dan al deze broeders en zusters. Hij vormt er een eenheid mee: vóór de dood en pas echt ná de dood. Het lijkt me allerminst gezocht deze houding te relateren aan de rijpe onthechtingswijsheid, zoals wij die ons hier, bij ons persoonlijke ouder worden, ook ooit kunnen hopen te verwerven.

Met deze karakteristieken voor ogen kan Steiners uitspraak in *De volkszielen* (vrij weergegeven): 'De indianen moesten uitsterven en de kolonisten waren hiertoe een uiterlijk instrument,' in een juist daglicht worden gesteld. Het is allerminst een excuus voor het botvieren van de blanke moordcapaciteit; die schuld hebben wij hoe dan ook op ons geladen. (Evenmin kan de nog steeds voortgaande uitroeiing van de Amazone-indianen hiermee op welke wijze dan ook aanvaardbaar worden gemaakt.) Zoals een ouder mens aan een op zich-

zelf niet zo dramatische ziekte licht kan bezwijken, zo betekende de confrontatie met de blanke expansiedrift voor de indianen meer dan een reeks ongelijke oorlogen. De indiaanse cultuur had a priori de bevattelijkheid om hieraan te gronde te gaan. (Zie bijvoorbeeld de Wovoka-episode, uitmondend in de 'zelfdestructie' onder leiding van Sitting Bull bij Wounded Knee in 1890.)

Een voordrachtenserie als *De volkszielen* kan heel wat sjabloonden-ken ten aanzien van de rassenvraagstukken helpen doorbreken. Steiners visie is in feite een oproep eindelijk te gaan afrekenen met de discriminatie: wijziging van de scheefgegroeide relaties door inzicht in de tot nog toe veronachtzaamde aspecten van de problematiek. Dit in tegenstelling tot de struisvogelpolitiek van het geen verschillen willen (durven?) zien.

Een belangrijk gegeven bij het vinden van een adequate verhouding tot de rassen – en tot ál 'het instrumentele' dat is gebonden aan lichaam en ziel – is bovendien nog het gezichtspunt dat de mens een zich reïncarnerend wezen is. De aangeroerde gedachtengangen hebben weliswaar ook geldigheid zonder het reïncarnatieprincipe eraan ten grondslag te leggen: in ieder mens schuilt het algemeen menselijke. Ook de bijvoorbeeld als man geïncarneerde mens kan de vrouwelijke bewustzijnskwaliteiten in zichzelf vinden, maar deze liggen als het ware minder gemakkelijk voor het oprapen dan bij de als vrouw geïncarneerde mens. Alle rassenspecialiteiten rusten latent in ieder van ons. Maar door de incarnatie in een bepaald ras kunnen in eerste instantie juist de dáárbij behorende kwaliteiten goed tot ont-plooiing komen. Rudolf Steiner stelt dat ieder mens in alle rassen moet incarneren om daarmee het hele scala optimaal te kunnen doorleven en in het eigen wezen te integreren. Overigens mag dit niet tot het misverstand leiden dat er sprake zou zijn van een incarnatie-reeks van 'jong' naar 'oud'. De rassen zijn ooit gelijktijdig ontstaan; de analogie van de leeftijdsfasen heeft geen betrekking op een 'chronologische' volgorde. De raskeuze van het individu is volkomen afhankelijk van de persoonlijke behoefte aan ervaringsmateriaal tijdens het leven op aarde. (Deze keuze komt in bovenzinnelijke, voorgeboortelijke sferen tot stand op een wijze die hier niet nader kan worden beschreven.) Dit gezichtspunt van de reïncarnatie kan met betrekking tot de rassen een belangrijke verdieping geven. Staan-de tegenover een lid van een ander ras kan men beseffen: de andere mens leeft met bewustzijnsprocessen die men zelf ook heeft ervaren, of die men nog of weer moet gaan doormaken. Dit kan aanlei-ding zijn tot verhoogde interesse en een dimensie van verbondenheid.

Bij het nader verwerken van het hier behandelde ideeëngoed is haast geboden. Steiner voorzag de huidige tendens tot versmelting van de volkeren en rassen⁴ en noemde dit een noodzakelijk proces. Hij stelde aan het begin van deze eeuw al dat de rasgebonden be-wustzijnskwaliteiten nog maar van relatief korte duur zullen zijn door fysieke vermenging op wereldschaal. Parallel aan deze uiterlij-ke vermenging gaat de opdracht om de innerlijke, cultuurpsycholo-gische vermenging met een krachtige bewustzijnsinspanning te be-geleiden, namelijk om ervoor te waken dat machtspaternalisme de gehele mensheid onder een eenzijdige (materialistische) 'witte saus' bedelft en daarmee bederft. Dit laatste is zich nu juist onheilspellend snel aan het voltrekken. De opheffing van de fysieke verschillen tus-sen de rassen gaat onherroepelijk door. Er is nog maar weinig tijd om hier innerlijk op de juiste wijze op te antwoorden.

Dit antwoord moet grotendeels nog worden gevonden. Schrijver de-zes heeft het voornemen tot een uitvoeriger publikatie te komen, in een poging hieraan verder te werken.

Rudolf Steiners visie op volken en rassen

Hans Peter van Manen

Iedereen die het werk van Rudolf Steiner, de antroposofie, leert kennen, wordt al gauw getroffen door het kosmopolitische karakter ervan. Zij is internationaal, op de mensheid als geheel gericht. Deze gerichtheid hangt natuurlijk samen met de centrale plaats, die Christus in het antroposofische evolutiebeeld inneemt als de kosmische macht, die de mensheid naar een toekomst in vrijheid wil leiden. De hele antroposofie en haar praktische toepassingen zijn even zovele pogingen om tot dit doel bij te dragen. Ook als Steiner over de taken van Midden-Europa sprak als het midden tussen het oosten (Azië) en het westen (West-Europa en Noord-Amerika) was dat altijd om de gelijkwaardigheid van deze regionen en hun belang voor het geheel te benadrukken.

Juist dit opkomen voor de identiteit van Midden-Europa in de jaren omstreeks 1920, tijdens zijn actie voor sociale driegeleding, was wars van nationalisme. Steiner kenmerkte toen telkens met nadruk de laat negentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse vormen van nationalisme als demonische krachten, verwant aan het materialisme. De bestrijding van die kant is hem dan ook niet bespaard gebleven.

Speciaal in Steiners laatste levensjaren – hij stierf in 1925 – treedt deze christelijk-kosmopolitische trek sterk op de voorgrond. Tot laat in de negentiende eeuw, zo benadrukte hij toen, had de erfelijkheid met alles wat de mens via bloed en afstamming in grote en kleine groepen differentieert – in rassen, volkeren, stammen, families, standen – een grotendeels positieve, ordenende functie. De aartsengel Gabriël is te zien als de goede genius van deze krachten. Maar vanaf het eind van de negentiende eeuw is de aartsengel Michaël als tijdgeest te beschouwen.¹ Dit is de geestelijke macht, die juist alle in de nationale beslotenheid van één cultuur gerijpte vruchten aan de hele mensheid wil doen toestromen. Dat de tijdgeest inderdaad sinds het eind van de negentiende eeuw sterk internationaal samenbindend werkt, vaak in heftig conflict met extreme vormen van nationalisme, is in de zestig jaar na Steiners dood alleen maar evidentier geworden. In 1917 sprak Rudolf Steiner zich hierover in een voordracht zeer duidelijk uit: 'Niets zal de mensheid meer in een neerwaartse richting brengen dan wanneer zich de rassen-, volks- en

bloedsidealen gaan voortplanten.'²

Ook het bekendste geesteskind van Steiners antroposofie, de Vrije-Schoolpedagogiek, heeft niet alleen door zijn snelle uitbreiding over de hele wereld de laatste jaren maar vooral door de aard van het leerplan deze kosmopolitische oriëntatie. Wanneer men dan hoort van beschuldigingen van racisme aan het adres van Steiner en de Vrije Scholen, staat men verbaasd. 'Dat moet een misverstand zijn!' denkt men wellicht. Het is echter de vraag of een zo opvallende misvatting wel een misverstand genoemd kan worden, vooral als in deze beschuldigingen verwantschap met het nazisme wordt gesuggereerd.

Dit is het geval in het vlak voor Kerstmis 1984 verschenen nummer van het vier keer per jaar verschijnende tijdschrift 't *Kan Anders* in een artikel van twee auteurs, Evert van der Tuin en Gjal't Zondergeld: 'Rudolf Steiners rassenleer, de schaduwkant van de antroposofie'. De inleiding tot het artikel wordt, evenals bij andere recente kritieken, gevormd door een kort relaas van de enorme groei van de antroposofische beweging en speciaal van de Vrije Scholen.

De auteurs nemen daarbij in alle ernst een badinerende opmerking over uit *de Volkskrant*, die inmiddels ook door de *Haagse Post* is gedebiteerd: er zou een 'antroposofische zuil' zijn ontstaan, een nieuw wereldbeschouwelijk gekenmerkt volksdeel. 'En dat in een tijd van ontzuiling en ontkerkelijkheid,' voegen Van der Tuin en Zondergeld er quasi verontwaardigd aan toe. En zij vervolgen: 'De laatste jaren oefent de antroposofie een opvallende aantrekkingskracht uit op linkse, progressieve mensen. Steeds meer ouders uit deze kringen sturen hun kinderen [...] naar de Vrije School.' Hierdoor zijn Van der Tuin en Zondergeld kennelijk verontrust. Na twee korte positieve opmerkingen over de biologisch-dynamische landbouw en de opvang van drugverslaafden doen zij het Vrije-Schoolonderwijs af door zich te beroepen op het boek van Imelman tegen de Vrije Scholen.³ Van enige andere informatiebronnen blijkt niets.

Helemaal voor rekening van Van der Tuin en Zondergeld komen de volgende zinnen: 'De leerlingen krijgen een totaalpakket aangeboden, waaraan zij zich nauwelijks kunnen onttrekken. Een onderwijspakket, waarin het geloof in reïncarnatie, karma (Indisch: noodlot), aura (onzichtbare uitstraling van ieder mens als "tastbaar" bewijs van zijn geesteslichaam) en allerlei andere totaal onbewezen occulte zaken langzaam maar zeker de kinderen wordt ingegoten.'

Dit is van a tot z de allergrootste kolder. De enige vraag daarbij zou kunnen zijn wie dit uit zijn duim heeft gezogen: de auteurs of een grappige of kwaadwillende informant? Zij spreken vaagweg over

'ons onderzoek'. Het zou interessant zijn te weten waar dat uit heeft bestaan. Hun vrij willekeurig aangebrachte voetnoten geven daarover geen uitsluitel. Als hun voorwerk ook maar enigszins op een onderzoek had geleken, zouden zij hebben gevonden, dat in het achtste leerjaar van de Vrije Scholen vreemde volkeren en rassen uitvoerig worden behandeld! Dit gebeurt om de horizon te verwijden en om begrip en respect aan te kweken voor de diversiteit van de mensheid en haar culturen.

Wij kunnen onmogelijk stilstaan bij alle onjuistheden die het artikel in zijn korthed open weet te stapelen. Slechts enkele voorbeelden. Na de inleiding proberen de auteurs een overzicht, dat tegelijk een kritische beoordeling is, te geven van Steiners levenswerk. Om één niet origineel maar hardnekkig misverstand te noemen: Steiners zogenaamde 'beking tot het occultisme' van omstreeks 1900 is nog door hemzelf tijdens zijn leven grondig weersproken. Het wetenschappelijke uitgangspunt en de morele kern van de antroposofie waren al volledig zichtbaar in het in 1894 verschenen boek *De filosofie der vrijheid*. Frappant is de manier waarop de sociale driegeleiding zonder enige blijk van kennis van zaken in één zin wordt afgedaan door een vergelijking met Mussolini's corporatieve staat. Dit kan geen misverstand meer worden genoemd. De auteurs doen zelfs geen poging om deze onzinnige vergelijking op een of andere manier te verantwoorden. Zij wilden blijkbaar coûte que coûte een relatie met het fascisme insinueren.

Aldus voorbereid naderen wij de kern van het artikel. Van der Tuin en Zondergeld willen progressieve Vrije-Schoolouders wakker schudden voor de 'rassenleer', die in Steiners werk 'centraal' zou staan.

Ook dat is een constatering die er volkomen naast is. In de eerste plaats omdat in de antroposofie de mensheidsontwikkeling centraal staat, met als centrum van alles het Christusoffer. Uiterst fundamentele aspecten van deze centrale hoofdstroom zijn reïncarnatie en karma, de innerlijke scholingsweg, het driedledige mensbeeld en de door Goethe voorgeleefde synthese van wetenschap en kunst. Een belangrijk chapter in Steiners levenswerk, ook al is het geen centraal punt daarvan geworden, is zijn bijdrage tot de volkerenpsychologie. Een boeiend onderdeel, maar zeker niet de hoofdzaak daarvan is zijn visie op de rassen. 'Rassenleer' is een groot woord voor deze op zichzelf hoogst waardevolle observaties en ideeën, die alles bij elkaar vier à vijf hoofdstukken beslaan van een levenswerk, dat in circa 350 boeken is uitgegeven.

Van der Tuin en Zondergeld geven ter staving van hun bewering

over de 'centraal staande rassenleer' één citaat. (De plaats ervan vermelden zij niet. Het staat namelijk niet in het boek *De volkszielen*, waarin Steiner de rassen behandelt, maar in een voordracht voor arbeiders aan het Goetheanum van 1923, die zij verderop nog twee keer citeren.) 'Eigenlijk kan de hele geschiedenis en het hele sociale leven [...] alleen maar worden begrepen als er op de karakteristiek van de rassen wordt ingegaan.' Dit citaat zegt alleen, dat het bestaan van de rassen een niet te verwaarlozen factor vormt in het wereldgeheel, niet meer en niet minder. Het is echt heel ver gezocht om uit deze ene zin uit de arbeiderscursus, die het essentiële belang van één aspect benadrukt, de kern van Steiners geschiedenis- en maatschappijbeschouwing te willen construeren.

Het is typerend voor het materialistische denken om in één belangrijk onderdeel – van de werkelijkheid of van een theorie – meteen de kern en de oorzaak van het geheel te willen zien. De werkelijkheid wordt tot een onderdeel ervan gereduceerd en van daaruit verklaard.

Wat de rassen betreft, gaat het niet om de vraag of rassendiscriminatie juist is of niet. Daarop is het antwoord bekend. De vraag waar het om gaat is: bestrijdt men het leed en het onrecht, dat met rasserverschil verbonden wordt, het beste door alle verschillen tussen rassen te ontkennen? (Zie ook de bijdrage van Maarten Ploeger.) Of is het wijzer om de stenen die hier liggen wél te zien? Niet om ze op te rapen en als projectielen te gebruiken, dat wil zeggen als argumenten voor superioriteitsaanspraken, maar om er overheen of langs te kunnen stappen. Wie weigert de stenen te zien, kan er makkelijker over struikelen dan hij die ze wel ziet.

Het zou vruchtbaar zijn als het mogelijk was om op dit niveau over de ware vorm van bestrijding van rassendiscriminatie van gedachten te wisselen. Dat is met de auteurs van het artikel in 't *Kan Anders* voorshands niet mogelijk. Deze onmogelijkheid ligt in de manier waarop zij Steiners visie op de rassen proberen weer te geven.

Wat in de eerste plaats opvalt is het schijnbaar willekeurig heen en weer springen bij het noemen en citeren van Steiners werken. En verder gebruiken zij, zodra zij het ergens niet mee eens zijn of iets niet begrijpen (wat bij hen vaak op hetzelfde neer komt) laatdunkende taal: 'vaag occult gedoe' enzovoort. Dat is met name het geval bij het eerste boek dat zij noemen, een relatief vroeg werk (1904-1908), *Uit de Akasha-kroniek*. Dit staat hen heel erg tegen, omdat daarin de Atlantisoverlevering au sérieux wordt genomen.⁴

Nu is het vreemde, dat dit boek heel weinig specifiek over rassen zegt, alleen iets over het moment van hun ontstaan en hun verdwij-

nen. Een mogelijk misverstand zou kunnen liggen in het feit, dat het woord 'ras' op een bepaalde manier veel voorkomt in het boek, maar dan grotendeels in oneigenlijke zin. Met 'wortelrassen' (of 'hoofdrassen') en 'onderrassen' worden verschillende soorten tijdperken aangeduid. Deze terminologie komt niet van Steiner maar uit de Engelse theosofische literatuur ('root races' en 'sub-races').

Onder een 'onderras' bijvoorbeeld verstaat Steiner een cultuurperiode als de Egyptisch-Babylonische of de Grieks-Romeinse. Daarbij merkt hij wel op, dat in de Lemurische en Atlantische tijdperken – het derde en vierde in een reeks, waarin wij ons bevinden – de ontwikkeling sterker aan ras en stam gebonden was dan in ons huidige (vijfde) tijdperk. In al zijn verdere werken, zoals zijn hoofdwerk *De wetenschap van de geheimen der ziel* uit 1909, waarvoor *Uit de Akasha-kroniek* een voorstudie was, laat Steiner de term 'ras' in dit verband geheel vallen.

Een misverstand dus, dat op Van der Tuins en Zondergelds gebrekkige kennis van Steiners werk berust? Niet helemaal, want die gebrekkigheid van hun kennis betreft ook het door hen zo smalend gekritiseerde boek. In het voorlaatste hoofdstuk van *Uit de Akasha-kroniek* neemt Steiner in een lange passage afstand van het woord 'ras'. Het is bovendien de enige plek in dit boek waar hij iets wezenlijks over de rassen zegt. Letterlijk: 'Want met datgene dat men tegenwoordig "ras" noemt, kunnen de toenmalige voorouders van de mens alleen maar in *oneigenlijke* zin vergeleken worden' (vertaling en cursivering van H.P. v. M.). Onze termen voor zulke ver in het verleden liggende toestanden zijn slechts provisorisch ('Notbehelfe'). Rasvorming treedt op vanaf de late Lemurische tijd en niet pas, zoals het artikel onjuist refereert, met de ondergang van Atlantis. 'Maar reeds aan het eind van ons vijfde tijdperk [dat wil zeggen over ongeveer 4500 jaar – H.P. v. M.] zal het woord "ras" weer iedere zin verliezen. De mensheid zal in de toekomst in delen gedifferentieerd zijn, die niet meer als "rassen" kunnen worden aangemerkt. Er is door de theosofische literatuur op dit punt veel verwarring gesticht [...]. Ook dat wat ras genoemd mag worden, *ontstaat* en *vergaat*' (cursivering in de oorspronkelijke tekst). Bepaald geen opmerking die rassenideologen uit het hart is gegrepen!

Maar ook Van der Tuin en Zondergeld is hij niet uit het hart gegrepen, want zij laten hem onvermeld. Ik kan mij moeilijk voorstellen dat zij hem over het hoofd hebben gezien, omdat hij uitvoerig terugkomt in het vierde hoofdstuk van het volgende boek dat zij noemen, *De volkszielen*, oorspronkelijk een voordrachtenreeks uit 1910 in Oslo. Het is het enige werk waarin Steiner diep op de ont-

wikkeling van de rassen ingaat. Ruim drie van de elf hoofdstukken (voordrachten) zijn eraan gewijd. Van der Tuin en Zondergeld zijn er niet erg in geïnteresseerd. Zij citeren enkele plaatsen uit het genoemde vierde hoofdstuk maar weer niet de opmerking over de relatie van de tijdelijkheid van het rassenbegrip.

In een voordracht uit 1912 heeft Steiner dit op handen zijnde verdwijnen van de raskenmerken toegelicht. Het individuele karakter van de mens zal ook in de lichamelijke verschijning steeds sterker tot uitdrukking komen, afstammingskenmerken van ras of familie zullen steeds meer teruggaan. 'Het druipt werkelijk dwars tegen ieder geesteswetenschappelijk inzicht in als ervan gesproken wordt, dat er op dezelfde manier als er in het verleden leidinggevende rassen zijn geweest voor de afzonderlijke cultuurtijdperken, ook in de toekomst een dergelijk leidinggevend ras zal bestaan, dat zijn ontstaan aan natuurlijke kenmerken te danken zou hebben.'⁵

Men doet er goed aan om voor ogen te houden, dat Steiner in zijn totale werk veel meer aandacht schenkt aan de ontwikkeling van de individuele menselijke persoonlijkheid. Volkeren beschouwt hij als helpende factoren in die ontwikkeling, rassen als remmende elementen die desondanks een functie in het geheel hebben. 'In het midden tussen het ras en het individu ligt het volksbestaan.'⁶ Hij maakt dus een principieel onderscheid tussen rassen en volkeren.

Elk volk betekent een verrijking van de cultuur en het zieleleven van de mensheid. Die positieve betekenis hebben de rassen niet zonder meer. Hun ontstaan vormt zelfs een hoogst problematische complicatie van de ontwikkeling. Daarover laat Steiner geen enkel misverstand bestaan. De harmonisch evoluerende, goede hogere machten streven naar één mensheid, dus ook één mensensoort lichamenlijk gesproken, als bevolking der aarde. Hun scheppende en dirigerende werk werd echter doorkruist door het ingrijpen van oppositionele geesten van zeer hoge orde, die op een bepaalde trap van hun ontwikkeling waren blijven staan. 'Gedeplaceerde, gevallen geesten,' noemt Steiner hen in de vijfde voordracht. Zij manifesteren zich voor de innerlijke blik van de ziener 'als een afschuwelijk soort geestelijke wezens'. Deze werkten zowel differentiërend als verstarrend, waardoor de wordende ene mensheid – tijdelijk – in rassen verdeeld raakte. Bovendien raakte de mensenziel door hun inwerking veel dieper en vroeger met het lichaam verbonden dan anders het geval was geweest.

Vanuit verschillende regionen van de kosmos komen deze invloeden, die elk weer door bepaalde punten van het aardoppervlak wor-

den vastgehouden. Deze tussen kosmos en aarde opererende krachten werken bovendien zo, dat in de lichamelijke structuur van ieder mensenras bepaalde leeftijdskennmerken geaccentueerd worden, bijvoorbeeld voor het Afrikaanse zwarte ras de kinderleeftijd, voor het gele ras in Azië de jeugdige volwassen leeftijd, voor de Amerikaanse indianen de oude leeftijd.

Hier ligt natuurlijk de mogelijkheid tot kortsluitingen in de vorm van misplaatste waardeoordelen. Steiner verzoekt dan ook meteen het zojuist opgemerkte niet verkeerd te verstaan, 'het heeft slechts betrekking op de mens voorzover hij afhankelijk is van de fysiek-organiserende krachten, die krachten, *die niet zijn wezen als mens uitmaken*, maar waarin hij leeft'⁷ (cursivering van H. P. v. M.) – als in een omhulling dus. Steiner spreekt over de menselijke lichamelijkeheid altijd als een stelsel van hulsels ('Hüllen'). Deze fundamentele kant van de zaak vindt men uitvoerig besproken in de bijdrage van Maarten Ploeger. Van der Tuin en Zondergeld maken er geen melding van.

Deze via het aardoppervlak werkende krachten hebben hun rasvormende invloed *in het verleden* uitgeoefend, eind Lemurische, begin Atlantische tijd, 'toen de mens direct van zijn aardse omgeving afhankelijk was. In latere tijden wordt het ras gebonden aan de erfelijkheid en niet meer aan de plaats.' Ook dit heel duidelijk neergezette aspect ontbreekt bij Van der Tuin en Zondergeld, terwijl zij zich juist heel sterk voor uitspraken over deze bodemkrachten lijken te interesseren.

Verder ontbreekt in hun artikel – hoe kan het ook anders? – de reden en de plaats van de beschouwingen over de rassen in *De volkszielen*. Ieder volk belichaamt in zijn cultuur een of meer elementen van het algemene zieleleven van de mensheid. Dit zieleleven is de eigenlijke drager van de mensheidsontwikkeling. De volkszielen zijn aartsengelwezens, die de volkeren en hun culturen inspireren en stuwen en zodoende de ontwikkeling, die in rassen dreigde te verstarren, weer in beweging brengen. 'We zullen zien hoe het in onze tijd de kenmerken van een volk zijn, die het rassenkarakter weer gaan opheffen, gaan uitwissen.'⁸ Het kan inderdaad als een voordeel of een voorrecht van het blanke ras beschouwd worden dat deze rassenuitwissende werking primair van de Europese volkeren uitgaat. Alleen in die emanciperende zin beschouwde Rudolf Steiner het blanke ras als het 'ras van de toekomst', een uitdrukking die hij niet in *De volkszielen* gebruikt, maar in de arbeidersvoordracht van 3 maart 1923.

Dat de Europees-westerse volken deze taak op een hoogst eenzijdige,

gevaarlijke manier vervullen doordat zij steeds meer in de ban van het materialisme raken is zeer veelvuldig door Steiner gesignaleerd. Hoe relatief hun tijdelijk toonaangevende functie in zijn ogen was, blijkt uit een waarschuwend uitspraak van het jaar 1919, in een voordrachtenreeks waarin hij in het kader van zijn actie voor sociale driegeleding pleitte voor een 'vrij geestesleven'. Of de huidige mensheid zal een zelfstandig cultureel leven moeten ontwikkelen, vrij van staatsgeld en staatsmacht, 'óf de tegenwoordige beschaving moet haar ondergang tegemoet gaan *en uit de Aziatische culturen moet iets toekomstigs voor de mensheid tevoorschijn komen*'⁹ (cursivering van H. P. v. M.).

Hier is een tussenopmerking op zijn plaats. Over de Europese volkeren en over de grote cultuurvolkeren van Azië heeft Steiner veel gezegd en geschreven. Zeer gering in aantal en vanuit de huidige stand van onze kennis ontoereikend zijn zijn opmerkingen over de Afrikaanse negers. De oorzaak daarvan ligt voor de hand. In het begin van deze eeuw was nog maar weinig bekend over de Afrikaanse samenlevingen. Het beeld van de neger werd niet alleen bepaald door het toen heersende en door Steiner zeer kritisch beoordeelde imperialisme, doch vooral door kleurrijke maar onvolledige gegevens die de primitiviteit benadrukten. Dat niet alleen de tsé-tsévlieg, maar ook de Europees-Amerikaanse slavenhandel in de zeventiende en achttiende eeuw het Afrikaanse beschavingsniveau ernstig had ondermijnd, was toen nog niet bekend. Intellectueel en politiek belangrijke figuren als Senghor en Luthuli waren nog niet zichtbaar. Onder de negers van Noord-Amerika waren toen al wel belangrijke mensen opgestaan als Booker T. Washington en George W. Carver, maar ook die stonden nog niet in de internationale openbare belangstelling.

Steiner was, in tegenstelling tot wat velen willen geloven, een empirisch mens: hij ging uit van waargenomen feiten. Nieuwe ervaringen, direct zelf of indirect via anderen opgedaan, waren voor hem steeds aanleiding zijn visie te modificeren. Toentertijd ontbrak hem zeer belangrijk aanschouwelijk materiaal, op grond waarvan hij de betekenis van het Afrikaanse ras en zijn verschillende volkeren voor de mensheidscultuur had kunnen belichten.

Het is overigens niet zo, dat nooit enige poging gedaan is om deze leemte op te vullen. Diegenen, die zich de lezingen van Willem Zeylmans van Emmichoven († 1961) herinneren en diens respectvolle enthousiasme voor de toekomstmogelijkheden van het zwarte ras, hebben een indruk ontvangen van de bijdrage, die de antroposofie nog

zal kunnen leveren tot het vinden van de identiteit van de Afrikaanse mens.

Aan het begin van de vijfde voordracht van *De volkszielen* plaatst Steiner nog een belangrijk gezichtspunt, dat tegelijk een waarschuwing inhoudt. Bij zulke geesteswetenschappelijke beschouwingen over rassen en volkeren hoort de leer van reïncarnatie en karma, 'mits die werkelijk goed begrepen wordt. Deze laat ons immers zien dat wij met de meest innerlijke kern van ons wezen achtereenvolgens in de meest verschillende rassen en volkeren worden geïncarneerd.' Dat is zowel voor de reïncarnatieleer als voor het begrijpen van rassen en volkeren van belang. In dit licht hebben gevoelens van onvrede – over het geïncarneerd zijn of moeten incarneren in een bepaald volk – geen zin. 'Toch zou een gevoel van onvrede en disharmonie ook bij een objectieve beschouwing van het karakter van volkeren en rassen in de mensheid kunnen optreden, als men de zoëven aangeduide voorwaarden hierbij niet in acht neemt. Wie naar een geestelijke visie streeft zal door de leer van karma en reïncarnatie begrijpen hoe ieder volk, hoe klein ook, zijn bijdrage dient te leveren aan de gemeenschappelijke ontwikkeling van de mensheid.'¹⁰

Men kan Steiners visie op de rassen als volgt in vijf punten samenvatten. 1. Door een samenspel van storende bovenzinnelijke invloeden en aardse krachtwerkingen zijn in het verleden de vijf rassen ontstaan. 2. Door de erfelijkheid zijn de raskenmerken voortgeplant en tegelijk losgekomen van de plaats van ontstaan. 3. Binnen enkele duizenden jaren zullen rasverschillen gaan verdwijnen en hun betekenis verliezen. 4. De ontwikkeling van de volkeren en hun culturen, die sterk in en vanuit Europa geïmpulseerd is, is een belangrijke eerste stoot tot doorbreking van de verstarring in rassen. 5. De tijdelijke verdeling van de mensheid in rassen is niet los te zien van de reïncarnatiegedachte.

Deze zo eenvoudig samen te vatten context wordt in Van der Tuins en Zondergelds artikel nergens ook maar aangeduid. Dat berust wellicht op onvermogen. In contexten zijn zij niet geïnteresseerd. Maar waarin dan wel? Het enige dat zij uit de voordrachten over rassenvorming citeren zijn vier zinnen over de genoemde invloed van de aardbodem en van de erfelijkheid. Daarbij wordt de onmiddellijk op de laatste zin volgende weggelaten, die zegt dat erfelijkheid *in de plaats komt* van de gebondenheid aan de plek.

Dan opeens wordt aan deze bijeengesprokkelde zinnen er een toegevoegd uit een brochure van 1906, *Blut ist ein ganz besonderer Saft*.

Dat had, mits voorafgaand aan een bespreking van *De volkszielen*, een zinvolle keus kunnen zijn. Weliswaar gaat Steiner in dit werkje nog niet op rasverschillen in, maar de inhoud raakt er wel even aan. Wat voor Van der Tuin en Zondergeld vooral belangwekkend had moeten zijn is dat Steiner in het begin (bladzijde 12 en 13 van de niet vlekkeloze Nederlandse uitgave) aanknoopt aan actuele vraagstukken: in de eerste plaats de opvoeding als mensheidsvraagstuk van de (nabije) toekomst en verder 'de grote sociale omwentelingen van onze tijd, sociale kwesties die overal optreden, hetzij vraagstukken over de positie van de vrouw, hetzij vredesvraagstukken enzovoort'. Toch interessant, dat Steiner al tachtig jaar geleden zulke actuele uitgangspunten koos!

In het aangezicht van deze grote vraagstukken wil hij de rol van het bloed in het verleden belichten, met name wat het rassenvraagstuk betreft tot en met het koloniale vraagstuk en het probleem van de vermenging der beschavingen. Die vraag wordt aan het eind van de verhandeling herhaald. Hij waarschuwt ervoor, dat kolonisatoren, bedoeld of onbedoeld, een onderworpen volk van een andere cultuur indirect kunnen doen uitsterven door het een levenspatroon op te dringen dat het organisch niet verdraagt. Specifieke voorbeelden worden niet gegeven in deze korte beschouwing.

Dan beschrijft Steiner een tweevoudige functie van het bloed in de mensheidsontwikkeling. In de eerste plaats was het bloed, dat wil zeggen de erfelijkheid in het verleden drager van een dromerig helderziend bewustzijn, dat sterk door de generaties heen werkte: de zoon voelde zich met een hele reeks voorvaders verbonden, sterker dan met het eigen 'ik'. (In andere werken worden uit dit principe de legendarisch hoge leeftijden van de bijbelse aartsvaders en de Babylonische oerkoningen verklaard.) Dit verschijnsel, zegt Steiner, treedt terug als en naarmate de volkeren zich gaan vermengen. Door deze bloedmenging verdwijnt de oorspronkelijke helderziendheid, het intellect komt tot ontwikkeling, de mens gaat sterker in zijn eigen persoonlijke ervaringen leven. Dus: het bloed was vroeger de drager van een erfelijk bepaalde schemerachtige helderziendheid, later door de vermenging de stuwer van intellect en individualisme. Kortom een typisch Steineriaanse, kosmopolitische zienswijze.

Wat doen Van der Tuin en Zondergeld hiermee? Zij verzwijgen deze gedachtengang geheel. Zij lichten er slechts één zin uit: 'De mens wordt geboren uit een gemeenschap, een ras, een stam, uit een rij van voorvaders en datgene, wat hij van zijn voorvaders erft, drukt zich uit in zijn bloed.' Dat is alles... wat zij nodig hadden. Waarom? Omdat in deze ene zin zowel het woord 'ras' als het woord

'bloed' voorkomt. En dat zochten zij kennelijk. Deze zin wordt dan direct geplaatst achter de uit *De volkszielen* gelichte zinnen over de differentiërende werking van delen van de *aardbodem* – en zie, op deze knip- en lijmanier ontstaat, als ware het een flauwe grap, een collage, die culmineert in een quasi triomfantelijke conclusie: 'Dit bloed- en bodemdenken van Rudolf Steiner is identiek aan dat van het nationaal-socialisme.'

Het is uiterst grof maar meer nog lachwekkend. De grofheid leek even succes te hebben, toen *de Volkskrant* het artikel bij voorbaat aanpreef. Daarop zijn rectificaties gevolgd. Ik kan deze collage maar met één andere slechte grap vergelijken. Na de bevrijding in 1945 trad in ons land het kabinet Schermerhorn aan. Het bestond uit ministers, die tijdens de Duitse bezetting gemiddeld meer dan een jaar gevangen hadden gezeten. Het presenteerde zich als een nationaal kabinet. De grote politieke en godsdienstige stromingen waren erin vertegenwoordigd maar zo, dat het vooruitstrevende element de toon aangaf. Behalve vooroorlogse socialisten van de SDAP zoals Drees telde het ook 'personalistische socialisten' van de Nederlandse Volks-Beweging als Schermerhorn zelf. Dit ontlokte aan een rechtse protestantse journalist het spottende commentaar: we hebben dus een *nationaal* kabinet, dat uit *socialistische* ministers bestaat – zie daar onze nationaal-socialistische regering! Men vond het inderdaad een slechte grap.

Het enige verschil met Van der Tuin en Zondergeld is, dat deze beiden zelf hun plaksel niet als een grap beschouwen. Hun niet eens meer selectief te noemen wijze van citeren doet de vraag rijzen of zij de weinige werken van Steiner die zij citeren wel echt zelf hebben gelezen. Of heeft elk van beiden er per vergissing op vertrouwd dat de ander dat wel zou doen? Verder maken zij de stellige indruk, dat zij de bloed- en bodemideologie ook alleen maar van naam kennen.

Overigens hadden de nazi's het verschil tussen de antroposofie en hun ideologie wél begrepen. Dat blijkt niet alleen uit het verbod van de Anthroposofische Vereniging in 1935 en van de Waldorfscholen (Vrije Scholen) in de jaren daarna – in Nederland tijdens de bezetting –, het blijkt eveneens uit een rapport van een hoge nazi-ambtenaar, die zelf wel iets in de Vrije-Schoolmethode zag maar op grond van een echt onderzoek (!) vooral van het geschiedenisonderwijs moest opmerken: 'De plaats, die in ons wereldbeeld de door "rassische" krachten bepaalde, geschiedenis-vormgevende mens inneemt, wordt in Rudolf Steiners wereldbeschouwing bezet door de boven alle geschiedenis tronende geestelijke mens. Het denken van Rudolf Steiner is niet biologisch-"rassisch" doch *biologisch-kosmisch*.' En

even verder: 'Derhalve komt [bij Rudolf Steiner] noodzakelijk de mensheid op die plaats te staan, waar volgens de nationaal-socialistische wereldbeschouwing het volk staat.' En tenslotte: 'In scholen met een zodanig geschiedenisonderwijs kan een strijdbaar soldatesk type [als leraar] niet worden aangetrokken.'¹¹ Uitspraken die om meer dan één reden interessant zijn voor de auteurs van het artikel in 't *Kan Anders*.

Zij doen er overigens nog een schepje bovenop. In de laatste hoofdstukken van *De volkszielen* spreekt Rudolf Steiner over de betekenis van de Germaans-noordse mythologie. Hij ziet daarin beelden van de ontwikkelingsstadia van de menselijke ziel naar de toekomst toe, een en ander geheel in het hiervoor geschetste verband. Van der Tuin en Zondergeld: 'In *De volkszielen* geeft Steiner aan dat de antroposofie voor de toekomst veel verwacht van het Germaans-noordse ras.' Een onopvallende maar belangrijke onwaarheid. Steiner spreekt in die voordrachten consequent over de Scandinavische of noordse *volkeren*.¹² Dat hij daar, in de tiende voordracht, ook met veel nadruk en positiviteit spreekt over de toekomstige taak van de Slavische volkeren, vermelden de beide auteurs liever niet. En voor de rest is hun redenering weer van hetzelfde laken een pak: Steiner spreekt waarderend over de Germaanse mythologie, de nazi's deden dat ook, dus... ze waren verwant.¹³

Waarom, zo zullen veel lezers zich afvragen, wordt zoveel aandacht besteed aan een publikatie van een zo laag niveau? Het artikel is niet eens geraffineerd. Dit laatste moet men hen inderdaad nageven. Maar ook botte beschuldigingen zijn werkzaam, als ze maar vaak genoeg worden herhaald en als ze niet weersproken worden. We noemden in het begin de kluchtige bewering over een 'antroposofische zuil'. Dat wordt niet als grap herkend, gaat als kletspraat verder en begint als schijnbaar feit een eigen leven te leiden. Aan het eind van het artikel in 't *Kan Anders* komt die zelfs nog een keer terug. Door de herhaling krijgt zo'n bewering het effect van een slogan, het wordt een surrogaat van een werkelijk feit of een logische redenering. Dit recept hoort evenals de door de beide schrijvers toegepaste collage-methode tot het arsenaal van de commerciële reclame en de politieke propaganda. Want ongewild, neem ik aan, bewegen de twee schrijvers zich wat hun methode betreft in het voetspoor van de ook door hen verafschuwde extreme ideologieën.

Van der Tuin en Zondergeld proberen hun zonder meer absurde aantijgingen in een progressief kader te plaatsen en kiezen daarvoor hun antimilitaristische blad. Geweldloosheid is, hoe men het ook be-

kijkt, een edele zaak. Er is echter sprake van een tragische vertoning als juist de geweldloosheid als kader moet dienen voor een aanval, die op een zo plumpe manier de waarheid geweld aandoet.

Pim Blomaard: *De kennistheoretische basis van de antroposofie*

- 1 J. D. Imelman en P. B. H. van Hoek, *Hoe vrij is de Vrije School? Een analyse van de antroposofische pedagogiek*, Groningen 1984.
- 2 J. D. Imelman, *Plaats en inhoud van een personale pedagogiek*, 1974.
- 3 J. D. Imelman, *Inleiding in de pedagogiek. Over werkelijkheid, taal en wetenschap van de opvoeding*, 1977.
- 4 Imelman en Van Hoek hebben, zoals blijkt uit hun literatuuropgave, de volgende filosofische werken van Rudolf Steiner niet geraadpleegd:
 - *Grundlinien einer Erkenntnistheorie der Goetheschen Weltanschauung*, GA 2, Dornach 1979 (onlangs vertaald als *Waarnemen en denken*, Zeist 1984).
 - *Wahrheit und Wissenschaft*, GA 3, Dornach 1980.
 - *Goethes Weltanschauung*, GA 6 (vertaald als *Goethes wereldbeschouwing*, Zeist 1983).
 - *Die Mystik im Aufgange des neuzeitlichen Geisteslebens und ihr Verhältnis zur modernen Weltanschauung*, GA 7, Dornach 1960.
 - *Die Rätsel der Philosophie in ihrer Geschichte als Umriss dargestellt*, GA 18, Dornach 1968.Imelman en Van Hoek hebben geen secundaire literatuur in hun studie betrokken.
Enkele goede publikaties:
 - Van C. Unger o.a.: *Die Autonomie des philosophischen Bewusstseins*, 1916-1921. (Zijn werken zijn in drie delen bij Verlag Freies Geistesleben te Stuttgart verschenen.)
 - B. Kallert, *Die Erkenntnistheorie Rudolf Steiners*, 1941. In 1960 opnieuw uitgegeven door Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart.
 - H. E. Lauer, *Die Wiedergeburt der Erkenntnis*, Freiburg-im-Breisgau 1946.
 - P. Schneider, *Einführung in die Waldorfpädagogik*, Stuttgart 1982.
 - Van H. Witzmann o.a.: *Strukturphänomenologie*, Dornach 1983.
 - H. Kiene, *Grundlinien einer essentialen Wissenschaftstheorie*, Stuttgart 1984.
- 5 Rudolf Steiner, *De filosofie der vrijheid*, Katwijk aan Zee 1984.
- 6 Stephan Strasser, op wiens filosofie de dialectische filosofie steunt, schrijft: 'Das Denken gilt uns nicht als ein Phänomen' (*Phänomenologie und Erfahrungswissenschaft vom Menschen*, blz. 244). Een fenomenologie van het denken zou tot de kennistheorie van R. Steiner voeren.
- 7 *Jonas*, een onafhankelijk veertiendaags tijdschrift dat voor een algemeen lezerspubliek vanuit de antroposofie schrijft over actuele onderwerpen. De brief staat in het nummer van 4 januari 1985, 15e jaargang, nr. 10.
- 8 De schrijvers twijfelen krachtens het denken ook openlijk aan het waarheidskarakter ervan: 'Anders dan Steiner menen wij dat het denken feilbaar is, zowel omdat we denkfouten (in zeer formele zin) kunnen maken als omdat de inhoud van het denken zelden of nooit het waarheidskarakter heeft dat Steiner vooronderstelt.' *Hoe vrij is de Vrije School?* (zie noot 1) blz. 101.

- 9 Goethe zei op 19 februari 1829 tot Eckermann: 'Meine Farbenlehre ist schwer zu überliefern, denn sie will nicht bloss gelesen und studiert, sondern sie will getan sein, und das hat seine Schwierigkeit.'
- 10 Aldus Rudolf Steiner in *Waarnemen en denken*, blz. 55-56. (Zie noot 4.)

Maarten Ploeger: *Racisme en antroposofie*

- 1 W. L. Brugsma, *Europa, Europa*, Bussum 1984.
- 2 Rudolf Steiner, *De volkszielen*, Zeist 1980.
- 3 Voor een beschrijving van de leeftijdsfasen vgl. B. C. J. Lievegoed, *Ontwikkelingsfasen van het kind*, Zeist 1985, en *De levensloop van de mens*, Rotterdam 1984.
- 4 De begrippen 'ras' en 'volk' worden door Steiner als volgt onderscheiden. Raskenmerken zijn erfelijk overdraagbare instrumenten. Volkskenmerken zijn daarentegen op geen enkele wijze genetisch-biologisch van aard. Deze staan in verband met de zogenaamde ether-geografische positie van een land respectievelijk gebied. Dat wil zeggen het complex van geologische en klimatologische constellaties – de verdeling respectievelijk verhouding van land en water en dergelijke – staat in wisselwerking met bepaalde bovenzinnelijke kwaliteiten ('ethersoorten'), waaruit een bepaalde psychologisch te duiden volksgaardheid resulteert. Verhuist een lid van een ander ras of volk naar bijvoorbeeld Nederland, dan zal hij/zij na een langer verblijf volledig 'Nederlandschap' als innerlijk instrument ter beschikking krijgen (mits niet gefrustreerd door sociaal-maatschappelijke discriminatie).

Hans Peter van Manen: *Rudolf Steiners visie op volken en rassen*

- 1 Zie bijvoorbeeld de artikelen hierover in *Jonas* van 18 mei, 15 juni en 19 juni 1979.
- 2 Uit *Der Sturz der Geister der Finsternis*, GA 177, Dornach 1977, voordracht van 26 oktober 1917.
- 3 J. D. Imelman en P. B. H. van Hoek, *Hoe vrij is de Vrije School? Een analyse van de antroposofische pedagogiek*, Groningen 1984.
- 4 Vgl. *Uit de Akasha-kroniek*, Zeist 1980. (Oorspronkelijke titel: *Aus der Akasha-Chronik*, GA 11, Dornach 1973.) Een in dit verband onbelangrijk misverstand is, dat Atlantis volgens Steiner 'één miljoen jaar' zou hebben bestaan. In het inleidende hoofdstuk waar deze tijdsduur genoemd wordt, citeert hij in de indirecte rede Scott Elliott. Zelf spreekt Steiner drie zinnen later over 'vele duizenden jaren', wat veel meer in overeenstemming is met de later door hem uitgewerkte chronologie. Critici, die vanuit gangbare wetenschappelijke opvattingen redeneren, hebben eerder reden over de korthed van Steiners tijdsberekening te vallen dan over de lengte!

- 5 Rudolf Steiner, *Der irdische und der kosmische Mensch*, GA 133, Dornach 1964, negende voordracht.
- 6 Rudolf Steiner, *De volkszielen*, Zeist 1980, blz. 83.
- 7 Ibid., blz. 76.
- 8 Ibid., blz. 73.
- 9 Voordracht van 2 november 1919 in *Die geistigen Hintergründe der sozialen Frage* deel III, GA 191, Dornach 1983.
- 10 *De volkszielen*, blz. 84/85.
- 11 Geciteerd volgens Stefan Leber en Manfred Leist: 'Waldorfschule im "Dritten Reich"' in *Erziehungskunst*, nr. 6 1983, blz. 411.
- 12 Eén keer, aan het eind van het derde hoofdstuk, noemt Steiner de uitdrukking 'Germaans ras' als voorbeeld van een verkeerd taalgebruik (blz. 64).
- 13 Van der Tuin en Zondergeld citeren een passage uit de laatste voordracht, zonder inleiding. Nu is deze plaats werkelijk niet begrijpelijk zonder de complete inhoud van het voorafgaande. Dat is vaker het geval bij laatste hoofdstukken. Deze passage gaat over Widar, in de Edda de god van de toekomst. Van der Tuin en Zondergeld (of andere redacteurs) voelden blijkbaar dat deze naam althans summier verklaart moest worden en schrijven quasi deskundig: '...Widar (is Wodan, red.)'. Even eerder op dezelfde bladzijde zegt Steiner, dat de oude Odin door iets heel nieuws moet worden afgelost dat met het christendom van de toekomst te maken heeft, namelijk Widar. Wie ook maar iets van noords-Germaanse mythologie heeft gehoord, weet dat Odin en Wodan dezelfde zijn.

Edithe Boeke: *Antroposofie en mythisch denken*

- 1 Emma Brunt, 'De Aquariussamenzwering' in de *Haagse Post*, 22 september 1984.
- 2 Evert van der Tuin en Gjalte Zondergeld, 'De schaduwkant van de antroposofie' in *'t Kan Anders*, 1984, nr. 4. Vgl. het vorige stuk.
- 3 Auke Kok, 'De antroposofische opmars' in de *Haagse Post*, 2 februari 1985.
- 4 Johanneke van Slooten, 'Nobelprijsje op zak, maar wel lullen over het maandenken' in *de Volkskrant*, 15 september 1984.
- 5 Johanneke van Slooten, 'De opmars van het mythische denken' in de *Haagse Post*, 1984, nr. 31.
- 6 Deze pervertering vindt men overtuigend en gedocumenteerd beschreven in C. Lindenberg, *De techniek van het kwaad. Hitler en de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland*, Zeist 1985.